

*A hosszú forradalom**Rendszerváltás. Rendszerváltozás. Rendszerváltoztatás*

Érezzük, milyen rossz ez a sor? Persze, hogy érezzük – de valamilyen zavartság veszi körül ezt a biztos érzést. Senki sem beszél róla. Érezzük, hogy a nyelv nem talál otthonosságot ezekben a szavakban. Ezek a szavak nem lettek otthonosak a nyelvünkben. Beköltöztek, de csak szállóvendégként. Ideiglenes megszállóvendégként? Egy igazi helyett? A magunké helyett?

Antall József, akinek jó nyelvérzéke volt, mondogatta: a magyarban váltani inget szoktunk. És a jó nyelvérzék mögött a pontos gondolat: rendszert nem lehet pillanat alatt váltani. Mert a változás a társadalom *működésében* kell végbemenjen, a hangulatban, a lelkeletben. A lelkekben. Egy válás hat év a lélekben, mondta nekem tapasztalatáról másodszer házasodott költőbarátom. Ez az idő megkezdődik a szétválás előtt, de nem ér véget azonnal utána. A lélek ennél rövidebb idő alatt nem tud váltani egy együttélésből egy másikba. A rendszert – a házasságét is – a teljes lélek és test működteti, nem az agy. Jól-rosszul. S bizony mi – jól-rosszul, én nagyon rosszul – éveket, évtizedeket éltünk abban a rendszerben, a kádárizmusban.

A *változás* a legpontosabb szó, mert ebben kifejeződik a folyamatjelleg, a gyorsulások és lassulások ritmusa és a cselekvés-részvétel-elszenvedés hármassága. A harmadik szó, a *rendszerváltoztatás*, ugyanolyan groteszk a köznapi nyelvérzék számára, mint az, hogy *nyílás-záró* (le sem tudom írni elválasztójel nélkül, bármit mond az Akadémia helyesírási szabályzata). Mint a *jogosítvány* – *jog* helyett. „Jogaim nincsenek, de vezethetek autót” – ezt sugallja a nyelvérzéke a *jogosítvány* ilyen használata hallatán. Nemcsak a természetes szépérzéket bántja döcögő hosszúságával és szellemtelen pedantériájával a *rendszerváltoztatás*. De ostoba akarnokság is árad belőle. Mi, akik akartuk a változást, és tettünk is érte, jól tudjuk: akarat, szándék és munkálkodás nem lett volna elég ahhoz, hogy ekkora történelmi változás menjen végbe. Senkié, a főszereplőké sem. A történelmi változás ennél a mi akaratunknál és igyekezetünkénél nagyobb, szövevényesebb, misztikusabb dolog volt. Amire ráérezünk akkor is, a történések idején, de ésszel felfogni nem tudtuk. Máig sem egészen, állítom.

De mégsem jó az a szó, hogy *rendszerváltozás*. Még mindig túl hosszú és nem otthonos. Tartalmában igaz – történészek és megkeseredett bölcsek szava. Koravén forradalmároké.

Ha innen, így tekintjük, mi volt 1848–49? Rendszerváltozás (rendszerváltoztatás!) kísérlete. És mi volt a nála jóval hosszabb Rákóczi-szabadságharc? Ugyanaz. De eszébe se jutott Kossuthnak a bukás után, a hosszú emigrációban, hogy ilyen ötszótagos, két elvont tagszó nászában fogant szüleménnyel illesse azt, ami tör-

tént, ami végbement, amit végbevittek, ő és egy nemzet élgárdája, politikustól költőn át népfelkelőig és ápolónővérig. Lelkesedtek, terveztek és harcoltak – s ebbe hitük szerint minden jót beleadtak. Elbuktak? Igen – de ki meri mondani, hogy nagyobbrészt rajtuk múltott? Ki meri visszavenni 1848. március 15-étől azt a nevet, hogy forradalom? Melyik történész, politológus? És – kinek a nevében? 1848–49: forradalom és szabadságharc.

1956 októbere–novembere: tizenkét nap, forradalom és szabadságharc. *A forradalom*. A politikai következmény, a rövid és a közép távú, sosem homályosította bennünk el e szó csillogását. Azt mondtuk a kádári kádereknek, a hivatalokban: „1956” vagy „56-os események”, s közben belül azt mondtuk: a forradalom. Harminchárom éven át. Ahogy lágymányosi házmasterünk, a tanulatlan Vas megyei leányanya mondta rendületlen természetességgel: „a forradalomkor”.

Kudarcunk, hogy nem tudtuk megalkotni a méltó szót 1989-re, helyesebben 1987–90-re, miről beszél? A nyolcvanéves vereségtudatról? 1918, Trianon, 1944, 1948, 1956 sora sulykolódott ilyen mélyre bennünk, mint lógó fej, behúzott nyak, beesett váll, a fej a szív és a lélek tartásában? A lemondó legyintés, még a legjobbakban is, hogy nekünk már sosem sikerülhet? A megtizedeltek tehetségvesztésének nyomasztó tudata – hogy mennyire süllyedtünk akkorra, hol voltunk már mi akkor, 1987–90-ben 1848, 1867, 1900, 1930, 1945, 1956 nagy reformnemzedékeihez képest tudásban, létszámban?

Ha csak azt mondom: rendszerváltozás, mintha kihátrálnék minden mögül, ami életem egy teljes korszakában, 1987–1994-ben tettem. Mintha szégyellném magamat, elgyávultan. Mintha elhinném, hogy annak a dohogó barátomnak van igaza, aki bátran nekem szegi a kocsmai kérdést: Vajon szándékosan szűrtátok így el, vagy csak erőtlenségből? Ügyetlenségből?

Érdekes korban élünk, éltünk – ahogy a mostanában sokat idézett, évezredes kínai átok mondja –, és sokan azt képzelik, hogy ezt meg lehet úszni könnyedén, kellemesen. Amikor egy birodalom, birodalmak omlanak össze körülöttünk, csoda, ha csak a lábunkra esik téglá. No és a nómenklatúra-milliomosok, folytatja barátom a kismagyar dohogást, akik kilopták időben a bútort, pénzt meg miegymást?

Miért gondolod, hogy ez az érdekes kor lezárult? – kérdezek vissza neki.

Kismagyar dohogásunk – így nevezem magamban ezt a bátor keserűséget, a gondolkodás és a cselekvés divatos pótlékát.

Rendszerváltozás történt, valóban. Mostanra talán le is zárult – az intézményrendszerben. Talán. De nem történt volna sohasem rendszerváltozás, ha nem előzi meg egy forradalom, ha nem annak a szellemi, lelki varázslata fűti szárnyalását és esetlen, szárnyaszegett lépéseit is.

1987–90 hosszú forradalma. Hívhatjuk bátran így: *a bosszú forradalom*.

* * *

Érdemes egy pillantást vetni az 1989-es cseh példára. Amikor Lengyelországban már választást nyert az ellenzék, Magyarországon megállapodás született a rendszerváltozásról, lefegyverezték a munkásőrséget, és kikiáltották a köztársasá-

got, és Berlinben leomlott a Fal, Csehszlovákiában néhány hetes tüntetés- és sztrájk sorozat zajlott le. *Bársonyos forradalomként* vonult be – azonnal – a történelembe. Eredménye a júniusi lengyel modellre emlékeztet – új ellenzéki/kommunista vegyes kormány, szabad választások kiírása és az, hogy Vaclav Havel köztársasági elnökként költözhetett be a Hradzsínba. Közös államháztartásban a kommunista Marian Calfa miniszterelnökkel, aki még az 1990. novemberi párizsi konferencián is együtt képviselte vele Csehszlovákiát.

Az angoloknak volt egy *Dicsőséges Forradalma* 1688-ban. Hogyan történt ez? A katolikus II. Jakabot a parlament határozatával elűzték, és behívták a trónra vejét, a protestáns Orániai Vilmost. Vér – ekkor – nem folyt, és egy másfél százados, elkeseredett, véres felekezeti és társadalmi viszály után ekkor indult meg a gyógyulás és újkori diadalútja felé Nagy-Britannia.

Hogyan érzünk, hogyan gondolkodunk mi magyarok? Forradalom csak az, amiért véráldozatot hoznak? Vagy – forradalom csak az, ami elbukik?

Micsoda logika ez a magyar történelmi gondolkodásban: 1848–49 súlyos véráldozat után elbukott – neve forradalom és szabadságharc. 1956 súlyos véráldozat után elbukott – neve forradalom (és szabadságharc). 1987–90 küzdelme győzött, a szabadságért vért nem kellett ontani, az ország alkotmányos parlamentáris köztársaság lett – de ez a mi közgondolkodásunkban nem forradalom. Hanem valamilyen nyúlós és nevesincs massa, amely beleoldódik a rendszerváltozás nagyobb masszájába.

A változások – mondjuk egyre inkább a hétköznapiakban. Vagy: *az átmenet* – ami az angol politológiai kifejezés, a *transition* fordítása. De a történelmi eseményeknek nem a történészek és a politológusok szoktak nevet adni, hanem a szereplők.

* * *

Mi az oka ennek a bizonytalanságnak, ennek a tétovázásnak? Valóban a történelmi komplexusok?

Az egyik magyarázat e hosszú forradalom lényegi természetéhez vezet bennünket el, stratégiájához, sőt: erényeihez. S mindez összefügg az 1956-os tapasztalattal. Azzal, hogy az idegeinkben, az ösztöneinkben mindvégig működött a kimondatlan, kimondhatatlan parancs ez alatt a négy év alatt, miszerint a célt – a szabad magyar köztársaságot – egy pillanatra sem szabad elfelejtenünk, de meg kell gondolnunk, hogy mikor mennyit fogalmazhatunk meg belőle. A parancs, hogy el kell kerülnünk az erőszakot és az erőszak kiprovokálását, a legnagyobb hidegvérrel, de mindig az éppen lehetséges határig menjünk el, illetve azon valamivel túl.

A veszélyt világosan látták – sőt, olykor eltúlozták – a nyugati stratégiák és elemzők is. 1989 áprilisában Jeszenszkyéknél vacsorázott velünk a *Newsweek* főszerkesztője, Kenneth Auchincloss és európai irodavezetője, Michael Meyer. A beszélgetés hangulata közvetlen, szinte bizalmas volt – de persze amerikaiasan pragmatikus is, hiszen Jeszenszkyvel mi az MDF-et képviseltük. A *Newsweek*-főemberek „kézbesítették” nekünk a kormányoldali kritikákat – Kulcsár Kálmán

igazságügy-miniszter arról panaszkodott, hogy az ellenzék felelőtlen. Ellenkezőleg, mondtam, nagyon megfontoltak vagyunk. Óvatosan és önmérséklettel haladunk, „nem akarunk még egyszer vesztesek lenni ebben az évezredben”. De az eseményekben természetesen nagy a spontaneitás szerepe, és a kimenetel a másik oldalon megjósolhatatlan – folytattuk az elemzést. Kemény viszály dül az MSZMP vezetésében, és visszarendeződési kísérlet sem zárható ki.

Pedig akkor már csak két hónapnyira voltunk a részben szabad lengyel választásoktól, és alig több idő telik majd el a magyar háromoldalú tárgyalások – a Nemzeti Kerekasztal – nyári megnyitásáig, melynek végén a kormány és az ellenzék megegyezik majd a demokratikus átmenetről, a köztársaságról, a teljesen szabad választásokról és a demokrácia intézményeiről.

A tétek óriásiak voltak, és nem volt, nem lehetett bizonyosságtudatunk. A siker egyik záloga éppen az volt ebben a hosszú forradalomban, hogy a győzelemig nem ejtjük ki a nevét a szánkon.

Az óvatosság olyan mértékű volt a vezető nyugati politikusokban, hogy 1989. júliusi budapesti látogatásakor Bush elnök csak a kommunista reformerekkel folytat beható beszélgetéseket. Nem kérdés, ők leváltották Kádár Jánost, és engedélyezték az 1956-os mártírok újratemetését, de tőlük ekkor már javarészt olyan információkat kaphat csak az elnök, amelyeknek fél év múlva alig lesz aktualitása. A Fideszt ugyan meglátogatja – hogy „diákokkal” találkozhasson –, de az ellenzéki pártok tizenkét vezetőjét együttesen fogadja a rezidencián, másfél órás beszélgetésen. A benyomás kiábrándító volt – régi pártok öreg vezetőinek kusza beszédére emlékszik vissza utóbb Brent Scowcroft, Bush főtanácsadója.¹ A rendezők okolhatók ezért az elhibázott találkozóért, nem az ellenzék, válaszolja neki még aznap este Pozsgay Imre.² Tény, hogy Bush elnök 1989 júliusában nem ismerkedik meg a háromnegyed évvel későbbi demokratikus Magyarország három közjogi vezetőjével – Göncz Árpáddal, Antall Józseffel és Szabad Györggyel –, pedig az amerikai diplomaták akkor már meglehetősen jól ismerték mindhármukat. Bush a magyar reformkommunistákat kívánja erősíteni, és Gorbacsovot, szemben a visszarendeződéssé kommunista politikusaival – ez látszik akkor reálpolitikának. Így akarja – közvetve – segíteni az ellenzéket: „A lehető leggyorsabb liberalizációt kívántam elősegíteni, de úgy, hogy ne provokáljak belső leszámolást.” Hiszen „a hidegháború alapvető gépezete még a helyén volt, és Kelet-Európát még szovjet csapatok tartották megszállva”.³

Még 1989 októberében is barátián figyelmezteti Kohl kancellár Antall Józsefet, amikor bizalmas eszmecserére kerül köztük sor a CSU müncheni kongresszusán, hogy ne rohanjunk előre, ne siessük el a dolgokat.

És november 9-én leomlik a berlini Fal!

Mégis – vagy tán éppen ezért – ugyanezt mondja Antallnak Margaret Thatcher brit miniszterelnök Londonban 1990 februárjában, két hónappal a kitűzött magyar választások előtt. Óvatosságra int. A német újraegyesítés felvillanó lehetőségétől s egy vele járó nagy európai átrendeződéstől megriad az a nagy brit politikus, aki annyit tett a nyolcvanas években Európa és a Nyugat megerősítéséért.

A játszma persze korántsem dőlt el Moszkvában a reformok javára – voltaképpen sohasem ezekben az években. Paradox módon a Gorbacsov indította reformszellem győzelme Gorbacsov bukása pillanatában lett csak véglegessé, Jelcin győzelmével 1991 végén. 1987–89-ben ezért a Nyugat nagyhatalmi nyomásgyakorlással segítette a magyar és lengyel ellenzék, és az intézményes és magánkapcsolatok sűrű hálójával – de a nagy nyilvános gesztusokkal óvatosan bánt.

Bush elnök kelet-európai főtanácsadója, későbbi állandó partnerünk, Robert Hutchings ezt mondja, visszatekintve az amerikai politika és az *1989-es forradalmak* viszonyáról – mert ő is forradalmakról beszél: „a legreménytelibb várakozásunk az év elején az volt, hogy Lengyelország és Magyarország két-három évnyi hatalomgyakorlás felé halad a kommunisták és a demokratikus ellenzék között, s ezalatt a demokratikus változás majd előrehalad ezekben az országokban, és túllép határaikon. A változás mintázatát jól ítéltük meg, és helyesen ítéltük meg annak lehetőségét, hogy a kommunizmus összeomolhat az egész régióban, de nem kétséges, hogy nem láttuk, milyen gyorsan következik be. Bámulatos esemény bámulatos eseményt követett.”⁴

Ennek a nagy történelmi változásnak, a hosszú forradalomnak négy főszereplője volt. A nyugati politika, a szovjet politika, az MSZMP és a magyar ellenzék. Gondolom, az eddigiekből is kitetszik, hogy ez a négy szál további száz meg száz szála bomlott a folyamatban, melyek hol együtt, hol szétválva, hol egymást keresztezve futottak tovább.

* * *

Forradalomnak a nyugati politológusok közül Tőkés Rudolf nevezte ezeket a magyar éveket, de *tárgyalásos (negotiated)* forradalomnak.⁵ Tőkés tehát felismerte, hogy forradalom történt, de elemzése mögött mégis a nyugati megfigyelő, a kívülálló sajátos optikai csalódása húzódik meg. A Kádár-liberalizmust jellegzetesen túlértékelte – „talán az volt a baj, hogy túlságosan hallgattunk a kremlinológusokra”, mondta erről tünődve egyszer az idősebb Bush. És Tőkésnek bizonyára nem volt közvetlen élménye a hosszú forradalom egyik csodálatos jellegzetességéről, hajtóerejéről, az utca vidám és mégis fegyelmezett felszabadulásáról. Vagy nem vette komolyan ezt a józan részegséget – mint ahogy nem vette komolyan és megnyilatkozásaiból ítélve máig sem értette meg –, azokat az ellenzéki vezetőket sem, akiket személyesen ismert, s akik e felszabadulás váratlan és félelmetes hullámának erejét hozták magukkal minden tárgyalóasztalhoz. Tőkés és mások – az illúziók fogságában – a professzionalizmus és a hatalom sajátos, egy működő demokráciában érvényes képét vetítették rá a reformkommunista vezetőkre. Hiszen az utóbbiak szándékai és képességei önmagukban nem magyarázzák meg, hogy Magyarország miért nem sodródott úgy káoszba a rendszerváltozásban, mint a gorbacsovi Szovjetunió. Kellett egy céltudatosságban, tehetségben és politikai erőben legalább egyenlő partner a tárgyalóasztal ellenzéki oldalán.

Használja a „tárgyalásos forradalom” kifejezést Kónya Imre is, de persze kiegyensúlyozottabban, attól a nevezetes tárgyalóasztaltól, annak egyik főszereplőjeként szemlélve az eseményeket.⁶ „A rendszerváltozás a hatalom és a társadalom megegyezése volt, amely a hatalmat birtokló állampárt és a társadalmat képviselő Ellenzéki Kerek-

asztal között jött létre. A hatalmas méretű átalakulás viszonylag rövid idő alatt és békésen ment végbe. 1989. március 22-e és szeptember 18-a között megegyezéssel forradalom zajlott le Magyarországon” – írja többek között Kónya.⁷

Azonban a dolgok – az eddigiekből is világos – sokkal bonyolultabban folytak le, mint ahogy Kónya Imre mondja. Az a tárgyalóasztal csak az említett erők terében működhetett eredménnyel. Az ellenzéki oldalnak súlyt ott nem a protokoll, nem is a hatalom tárgyalási hajlandósága adott, hanem a százezres tüntetések, az ellenzéki értelmiség tehetsége és a külső tényezők. Wałęsáék választási sikere, Gorbacsov titkos június eleji üzenete az MSZMP vezetőinek, miszerint a Szovjetunió nem nyújt többé fegyveres „baráti” segítséget – és végül, de nem utolsósorban Bush 1989. nyári beszédei, melyekben egy kidolgozott doktrína elemei hangzanak el Kelet-Közép-Európa felszabadulásáról, Mainzban, Lengyelországban – és a Kossuth téren.⁸ Emlékezzünk rá, micsoda felszabadító hatása volt annak, hogy a Kossuth térre felhőszakadásban érkező Bush széttépte a megírt szöveget, és rövid rögtönzött beszédet tartott az ott ázó tízezreknek! Ez valami egészen más volt, mint amit évtizedeken át láttunk! Hiteles és személyes. Lelkesült, baráti és szellemes. Hiszen kommunista vezető sosem beszélt spontán módon, sosem rögtönzött – sem képessége, sem szabadsága nem volt hozzá.

És a dolgok nem dőltek még el szeptemberben, a Nemzeti Kerekasztalnál aláírt egyezményvel. Az MSZMP átalakulási kongresszusa idején Grósz Károly restaurációs kísérletet tervez a munkásőrség bevonásával – Gorbacsov személyes tiltása állítja le az akciót. A munkásőrséget – az MDF vezetőinek követelésére – csak a Köztársaság kikiáltásának előestéjén fegyverzi le Németh Miklós miniszterelnök. És a forradalom hullámai tovább ostromolnak – egészen a választásokig, ahol – ki számított erre fél évvel azelőtt, a megegyezés aláírásakor – az utódpart mindössze 10,9%-át szerzi meg a voksoknak.

Nem kérdés, hogy a kommunista reformerek és az ellenzék párbeszéde, nemegyszer együttműködése, kivételes erénye volt ennek a forradalomnak, és ugyanazon a józan tárgyalási készségen alapult, amely az 1867-es kiegyezést lehetővé tette, s amiről ritkán dicsekszik el a forradalmi érzelmeire büszke magyar hagyomány. Pedig méltán tehetné. Nem kérdés, hogy Pozsgay Imrét a hosszú forradalom főszereplői közé sorolhatjuk. De a forradalmárok java a másik oldalon állt. S az egész folyamat fő ereje egy szellemiség volt: a forradalom szelleme. Egy misztikus erő, egy korérzület, amelyet mindenki átértett, aki részt vett az 1988-as, 1989-es demonstrációk, viták és szervezettek valamelyikében, vagy érezte maga körül a szabadság felszabadító lehetétét. A civil társadalom hirtelen kivirágzásában, a látszólag a semmiből előbukkanó politikai aktivisták ezreinek ötleteiben, bátorságában, áldozatos munkájában. A zavarban, a félelemben, a szokatlan készségességben a hatalom részéről.

Nem tárgyalásos volt tehát ez a forradalom. Sokkal gazdagabb jelenség volt, nagyobb világtörténelmi drámába ágyazódott bele, sokkal korábban kezdődött és később ért véget, mint Kónya Imre vagy Tőkés Rudolf sugallja. Része volt a forradalomnak a Független Jogász Fórum korábbi működése is – éppen Kónya Imre vezetésével. Sokkal találóbb a *törvényes* forradalom kifejezés, amelyet Deák István-

tól kölcsönöz Király Béla, s amelynek példája 1848–49 és 1956 is. Vagyis az, hogy e forradalmak vezetői mindvégig az alkotmányosság szellemében cselekszenek, és erőszak és vérontás csak a hatalom provokációi nyomán robban ki bennük.

Az 1987–90-es hosszú forradalom szelleme olyan volt, mint a szerelem szelleme. Ötletes, játékos és termékeny, fáradhatatlan, önzetlen és jókedvű. Csak az ismeri, aki átélte. A képzőművészetben is felbukkant. Különösen három képre gondolok. Dózsa Tamás a dnyepropetrovszki erőművet büszkén szemlélő Sztálin fényképe mellé odaretusálta a képeslapra Maróthy Lászlóét is, a kommunista környezetvédelmi miniszterét, aki támogatta a Bős–Nagymarosi Vízlépcső megépítését. Az illegálisan nyomtatott képeslap ezer meg ezer példányban terjedt. Az Inconnu-csoport szintén illegális plakátján, a Dunasauruson, egy vérszomjas szörny tornyosul a Pilis térképe fölé, és szája Nagymarosnál kettéharapja a Dunát. A harmadik Orosz István feledhetetlen, világhírűvé lett „Tovariszi, konyec” plakátja, az elmasírozó szovjet tiszt húsos birodalmi nyakával. Ismét bebizonyosodott: a humor a diktatúrák legveszélyesebb ellensége, és a nagy történelmi pillanatokban finomabb és durvább formái egyaránt virágzanak.

Ez a humor és ez a felszabadultság volt a közép-európai forradalmak eltéveszthetetlen védjegye. Ennek a szellemiségnek sajátos természete. Egy mély, lappangó szubkultúrából tört fel, a szabadság rejtőzködő, föld alá szorult köreiből, amelyek ezek számára jelentették az alkotás egyetlen – vagy valódi – terepét évtizedeken át. A Kádár-korszak nagy spontán társadalmi alkotásai ezek a körök s a bennük forgó sok ezer ember. Nem annyira írásos, mint szóbeli kultúra ez, s ha maradnak is utána jelentős alkotások, szellemének és humorának pazar bősége szükségképen elvész. A szó elszáll, keveset jegyzünk le belőle. A happening ebben a közegben sokkal nagyobb jelentőséget kap, mint Nyugaton – nem véletlen, hogy a happeningegek is a rendőri üldöztetés árnyékában folynak. Csodálatos viccek teremnek és legendás mondások, legendás egyéniségek legendás történetei. Az írásbeliség, a művek teremtőin kívül olyanoké mint Erdély Miklós vagy Bodor Ferenc, akiknek igazi műfaja, műve a beszélgetés volt.

Ezek a körök s a belőlük felszökkenő 1987–89-es magyar mozgalmak európai jelentőségűek voltak. Olyan történelmi pillanatban teremtették meg a személy és a közösség szabadságát, amikor ez Nyugaton is a legnagyobb veszélybe került a fogyasztói életforma uniformizáló nyomása alatt. Chantal Delsol francia filozófusnő, régióknak jó ismerője és barátja azt mondja róluk, hogy „a valódi ember jogainak visszaállítására” törekedtek, s ennek a törekvésnek a kulcsszavai az „egyszeriség”, a „személy” és az „emberi méltóság” voltak.⁸ Ami bohém különcségnak, a bornírt hatalom öncélú pukkasztásának tűnhetett, az ebben a közegben a személyiség hiteléhez, az emberi méltóság helyreállításához járult hozzá. Gondoljunk a hiteles személyiségek fontosságára és kultuszára a Kádár-korszakban, a legendákra, amelyek alakjukhoz fűződtek. Nem a médiamenü egy napra feltálat szereplői voltak csupán, mint ma, hanem az egyetemes és megújuló hagyomány értékrendjét hirdették, és kapcsolatot, közösséget teremtettek a jelenben, de a múlttal is, egy hamis, üres jövőkép nevében uralkodó ideológiával szemben. Vagyis „megteremtették az emberi egységet az időben”, „mert lehetséges, hogy a holtak előbbek, mint mi vagyunk”, hogy ismét Chantal Delsolt idézzem.⁹

Hitelesség, egyszerűség, személyesség, közösség – a XX. század gondolkodásának kulcsszavai ezek, amelyek bizony felbukkannak már az 1956-os forradalomról szóló nyugati vélekedésekben is. Olyan gondolkodóknál, mit például Bibó, Camus, Fromm, Madariaga, Hannah Arendt, Kolakowski, Patocka. Ezekkel az egymástól oly különböző nevekkal jelezhetjük, hogy milyen széles skálán jött létre egyetértés a modernségben veszélyeztetett szabadság visszaszerzéséről a XX. század derekán.

Ezek találkoznak össze bennünk is a hosszú forradalom alatt, bennünk, akik annyiféle háttérből, annyiféle emlékkal, műveltséggel, elkötelezettséggel érkeztünk e történelmi pillanatba.

Vagyunk néhány ezren, akik a szabadság-szerelemnek, az önazonosság állapotának ebben a különös átszellemültségében éltük végig azt a jó három évet, és végül százezrekké lettünk: soraink a hónapok múlásával egyre szélesebben hömpölyögtek.

Hogy a kétféle átszellemültség, a szerelemé és a szabadságé, mennyire hasonlít egymáshoz, Ferencz Csaba barátom egy lépcsőházi mondata foglalta össze nekem akkoriban, eljövőben egy vízlépcső-ügyben megkeresett tudóstól: „Okos ember, de sajnos nem szerelmes.” Mintegy folytatva a híres mondást: „nőbe, a világba, Istenbe, bármibe”.

A szabadság – belső felszabadultságunk kiáramlása és nyilvánossá válása – ezer emlékezetes mozzanata közül itt csak néhánynak a felidézésére van hely. Az első szabad tömegtüntetésre 1956 óta, 1988. május 26-án pénteken délután, a Bős–Nagymarosi Vízlépcső ellen és egy nap, november elseje eseményeinek rövid említésére.

* * *

Ahogy a Vörösmarty térre, a gyülekezőhelyre tartok május 26-án, feszültséget és szorongást érek. Tartok az indulataimtól. Nem a rendőröktől félek, hanem attól az énemtől, aki előugrik belőlem, ha rendőrerőszakot lát. A maradék eltemetett dühömtől. De a téren alig látható rendőr. A belső harcok pillanatnyi kimenetele az MSZMP-ben és a március 15-ei tüntetés véres szétverésének igen rossz nemzetközi visszhangja most úgy hozza, hogy egy másik arcát fogja megmutatni a rendszer: a Grósz Károly emlegette „tolarenciát”. Sejtik-e, hogy az esemény megfordíthatatlan folyamatot indít majd el? A tüntetésre engedélyt kap a fő szervező, a Bajcsy Zsilinszky Társaság – és valóban, életemben nem találkoztam addig ilyen előzékeny magyar rendőrökkel. Nyugodt udvariassággal állítják le a Bajcsy Zsilinszky út forgalmát, hogy menetünk áthaladhasson, s csak szelíden terelnek bennünket a rendezőkkel együtt úgy, hogy csak két autósávot foglaljunk le. Vagy kétezren lehetünk az induláskor, kézzel gyártott, szellemes táblák és transzparenszek alatt vonulunk. A többség huszon- és harmincéves. Néhány kisgyerek az apja nyakában ülve jön velünk a menetben.

Perczel Anna építésszel, a Duna Kör egyik alapítójával, és Lányi Andrással, a vízlépcsőviták remek debatterével egy sorban indulunk el az Andrássy út felé, közel a menet elejéhez. Később Maurer Dóra, a festő csatlakozik hozzánk. Látom Karátson Gábort, Keserű Ilonát, Endreffy Zoltánt, Mécs Imrét, Veress Pál festőt és feleségét, Évát. Valahol mögöttem jön Alexa Károly, Czakó Gábor, Jeszenszky Géza és még sok tucat barát és ismerős, de a többség ismeretlen. Péntek kora délután van, nyári hőség, csúcsforgalom. A járókelők elképedten állnak meg: békés tüntetés Budapesten? A leg-

többen szimpatizálnak velünk. Egy veszteglő autós dühösen kiszól: „Nem lehetne ezt máskor?” A járda széléről sörhasú férfi kiált felénk: „Miért nem mennek inkább dolgozni?” Mellettem a sorban egy ismeretlen férfi azt mondja: „Most érzem életemben először úgy, hogy szavazok.” En úgy érzem – és ma is úgy tartom –, hogy ez az én személyes felszabadulásom napja. Megszabadultan utolsó politikai gátlásaimtól is, ismeretlen könnyűséggel lépkedek. Az arcok sugárzók és megilletődöttek, nevetés és viccek hangzanak mindenütt, de semmi düh, semmi durvaság.

Amikor a Köröndhöz ér a menet eleje, a vége az Oktogonnál tart. Ütemesen tapsolva lelkesítjük magunkat, és az Alsó Erdősoron át bekanyarodunk a Benczúr utcába, az osztrák követséghez. Két képviselőnket beengedik az épületbe: az osztrák kormányhoz intézett petíciót adják át, melyben azt kérjük, hogy Ausztria ne vegyen részt a dunai vízlépcső építésében.

Az események felgyorsulását hadd szemléltessem egyetlen nap, 1988. november elseje, péntek programjaival, a magam naptára nyomán érzékeltetve, röviden, az idők sűrűségét, amelyen száz meg száz ilyen szál, számtalan esemény húzódott végig... Délelőtt 11-kor a *Hitel*, az első közéleti lap tartja bemutatkozó sajtóértekezletét – megjelenik benne *Zöld út?* című esszém, amelyet korábban a délfrancia Albiban olvastam fel egy nemzetközi konferencián. Csoóri vezeti a bemutatót, óriási magyar és külföldi érdeklődés mellett. Az 50 000 példány már reggel elfogyott az újságárusoknál, többre nem kap papírt a szerkesztőség.

Délután 5-kor a Bethlen Gábor Alapítvány első nyilvános díjkiosztó ünnepsége a Széchényi Könyvtárban. (Korábban négy éven át illegális Bethlen-díjakat adtunk át Illyés Gyuláné lakásán.) A mostani díjazottak: Ujszászy Kálmán, a sárospataki kollégium könyvtárának vezetője, Bohumil Hrabal cseh író, Janics Kálmán felvidéki orvos, *A hontalanság évei* szerzője és Duray Miklós – három üldözött, meghurcolt értelmiségi Csehszlovákiából.

A végtelenbe nyúló méltatások még folynak a zsúfolt teremben, s én rohanok a Duna-mozgalom vezetőinek ülésére, akik arról tanácskoznak, hogy milyen formában egyesüljenek. Pártba? Szervezetbe? Tanácsba? Tizen vagyunk Perczel Anna padlástéri lakásában a Vár alján, ketten szavaznak közülünk zöld párt alapítására – egyikük Sólyom László.

A *Rubicon* történelmi ismeretterjesztő folyóirat 2004-ben kettős számot szentelt a rendszerváltozásnak – meglepő, de jellegzetes, hogy sem emlékeztet, sem tanulmányt nem olvashatunk benne a Duna-mozgalomról.¹⁰ A hosszú forradalom emlékezete, úgy látszik, gazdátlan marad. Akik szakíróként foglalkoznak vele, azoknak tudósításaiból és elemzéseiből sajnos ritkán ismerünk rá a meccsre, amelyekben játszottunk. Az a kiemelkedő írástudó, értelmiségi gárda pedig, amelyik főszereplőt adta az ellenzéki mozgalmaknak, mintha amnéziában szenvedne, öntudatlanul sodródik tovább egy kaotikus jelenben. Pedig ha a múltunkat nem fogalmazzuk meg, nem lesz jövőnk sem.

Szögezzük hát le: a Duna-mozgalom volt a rendszerváltozás civil politizálásának egyik nagy iskolája, amely áthálózta az összes ellenzéki csoportot, és az emlékezetes, jelképi erejű tüntetések sorát rendezte: Duna-láncot Budapest szívében,

fáklyás felvonulást, majd az ellenzéki pártokkal együtt az 1989. júniusi nagy Kossuth-téri tüntetést... A harc a nagymarosi gát ellen a rendszerváltozás nagy erjesztője és egyesítője volt.

A másik nagy iskola és nagy egyesítő – talán említenünk sem kellene, ha az írásos társadalmi emlékezet működne – a határon túli magyarok jogaiért folyó mozgalom volt. Gyökerei a '70-es évekbe nyúlnak vissza, a táncházmozgalomig, amely fiatalok ezreit kapcsolta be egy önművelő és cselekvő hálózatba. Emlékezetes csúcspontja pedig a fáklyás tömegtüntetés az erdélyi falurombolás ellen a Hősök terén 1988 júniusának végén. Ekkor lép át ez a mozgalom a nemzetközi dimenzióba, mert hasonló, Budapestről inspirált tüntetések követik szerte Nyugat-európában, és a Ceaușescu-terror a nemzetközi politikai tárgyalások, így a Bécsi Konferencia napirendjére kerül. És ez a volt a románok felé nyújtott magyar baráti kéz történelmi pillanata is. Budapesten román és magyar ellenzéki értelmiségiek adnak ki közös nyilatkozatot az együttműködésről, és alig másfél év múlva, 1989 karácsonyán, a romániai forradalom idején, a spontán segítség példátlan áradata indul meg Erdélybe – az MDF konvojának élén Antall József utazik.

Ilyenek voltak a belső felszabadultság és emelkedettség „mindennapos” eseményei 1988–90-ben – abban a sorban, ahol a hosszú forradalom más nevezetes útjelzői állnak: Orbán Viktor beszéde 1988. június 16-án a Hősök terén, a mártírok újratemetésekor. Ifj. Rajk László és Csengey Dénes beszédei a Szabadság téren a Magyar Televíziónál és a Kossuth Lajos téren 1989. március 15-én. És folytathatnánk a sort. A tüntetések szellemiségéről még annyit: az ellenzéki pártok azt kérték a kormánytól, hogy ne legyen kint egyetlen rendőr sem az utcán Budapesten 1989. március 15-én. Akkor rend lesz. Így történt.

* * *

Ennek a történetnek, a mi hosszú forradalmunk történetének egy pontján elmaradt egy fontos gesztus. Mulasztottunk. Valakinek – valakiknek – a mozgalmak és pártok hiteles vezetői közül ki kellett volna mondania: forradalom történt velünk az elmúlt három évben, és most győzött a forradalom. Olyan emlékezetesen, hogy ne lehessen elhallgattatni, hogy ne felejtse senki el, hogy minél többen érezhessék a magukénak.

Talán 1989. október 23-a lehetett volna ez a pillanat, amikor megalakult az új Köztársaság, és az új elnök, a nemzeti ügyekben többször kiálló reformkommunista Szűrös Máttyás, beszédet mondott a Kossuth Lajos téren, a Parlament erkélyéről. A jelképek nyelvén a dátum is, Szűrös gesztusa is a forradalomról szólt: 1956-ról és Nagy Imre első beszédéről 1956. október 23-án. Mégis, úgy tudom, Szűrös beszédében nem esett szó forradalomról.

Az esemény így is felemelő volt, mesélték később barátaim. Tízezrek, több mint százezren éltek át ott ez a nagy pillanatot. Én nem mentem el. Először éreztem úgy, hosszú idő után, hogy egy fontos politikai eseményhez nincsen személyes közöm. Úgy éreztem, ebből az ünnepből kimaradt az előző három év forradalma, az Írószövetség 1986-os kongresszusától kezdve mostanáig. Valakinek, va-

lakiknek beszédet kellett volna mondaniuk ott az ellenzék oldaláról is, és kimondani: forradalomban harcoltuk ki az új köztársaságot.

Meglehet, stratégiai oka volt annak, hogy ez akkor elmaradt. Ami az ereje volt a folyamatnak, az volt a gyengéje is. A sok évszázados magyar közjogi hagyomány lépett az előtérbe a háromoldalú tárgyalásokon, és a békés megoldás keresésének említett történelmi kényszere. Fél évvel később Prágában a bársonyos forradalom már Varsó, Budapest és Berlin súlyával tudta elsodorni a Husák-rendszert. Nálunk a háromoldalú tárgyalásokon csak egy kicsikart lengyel választás adott politikai és erkölcsi erőt az ellenzéki mozgalomnak, s maga az az érzés, hogy a történelmi folyamat főáramában vagyunk, sőt, annak ékje. De még volt munkásörtség, még itt voltak a szovjet csapatok, és augusztus elején az MSZMP kemény vonala Fejti Györgyöt küldte Pozsgay helyére a tárgyaló delegáció élére.

Antall József volt ott az egyetlen (az ellenzéki oldalon), aki tudta, hogy mit akar – így nyilatkozott nemrég Pozsgay Imre. Ez az elismerés – s a benne bizonyára finoman ott rejlő kritika – többeket illet. Antall mellett olyanok ültek a tárgyalóasztal ellenzéki oldalán, mint Szabad György, Tölgyessy Péter, Orbán Viktor, Kónya Imre, Salamon László, Sólyom László. Emlékezetes társaság – nélkülük nehéz volna megírni az elmúlt húsz év politikatörténetét. Pozsgay mellett is, a kormányoldalon, kiváló és a folyamat sikerének elkötelezett jogászok. A közös igyekezet a megegyezésre, az ellenzéki vezetők politikai tehetsége és a magas színvonalú államjogi, jogtörténeti tudása olyan egyezményt hozott létre, amely igyekezett messzetekintően garantálni a békés, biztonságos átkelést a nagy tétek és nagy kockázatok háromnegyed éves aknamezején. Az így kialakuló közös felelősség azonban bizonyára lélektanilag is, politikailag is azt parancsolta, hogy ne jöjjön létre olyan polarizáció, amely az ellenzéki oldalt a forradalom győzelmének deklarálására bírta volna. (Nem véletlen, hogy az elkövetkező hónapokban az az SZDSZ lett a kommunistaellenes kampány lehangosabb szereplője, amelyik az utolsó pillanatban jelentette be, hogy nem írja alá a háromoldalú egyezményt).

Annak, hogy az ellenzék – vagy annak értelmiségi vezetői – együttesen tegyenek közzé deklarációt arról, hogy 1987–1989 forradalom volt, akkorra már alig maradt esélye, s az is teljesen eltűnt a hónapok múlásával. A „négyigenes népszavazás” kiélezte az ellentétet az ellenzék két fő ereje, az MDF és az SZDSZ között, s ez már tulajdonképpen nyitánya lett egy egyre indulatosabb választási kampánynak.

Antall József volt az, aki e kiélezett választási küzdelem, a durva személyeskedések után is, a történelmi magaslatra emelkedett, és deklarálta a győztes forradalom lezajlását, 1990. május 22-ei programbeszédében. A Parlamentben felolvasott beszéd első, elvi részében, a második és harmadik bekezdésben található a következő mondatok:

„Vannak honfitársaink közt olyanok, akik még alig-alig fogták fel, mert aligha foghatták fel körülményeik folytán, hogy ütött a nagy változás órája, hogy Magyarországon forradalom zajlott le, amely ha követel is még lemondást és türelmet, mégis mindnyájunk számára az emberi jogok teljes körű szabadságát hozza el, az egyéni és nemzeti méltóság helyreállítását, a tehetség és a jobbra törekvés

kibontakozását ígéri, és véget vet a kettős nyelv, a hazugságok és az elhallgatott igazságok négy évtizedes országlásának. Itt vannak azok a honfitársaink is, akik átéreztek a közelmúlt eseményeinek jelentőségét, akik cselekvő részesei voltak az elmúlt két esztendő békés forradalmának, de ha hisznek is benne, olykor lassúnak, tétovának érezték. A békés forradalomhoz belátásra volt szükség, a hatalom és az ellenzék együttes igyekezetére, a végletek elkerülésében.

Tisztelt Ház! Ami az elmúlt két évben történt, az páratlan a mi történelmünkben, de egész Európa történelmében sem akad sok párja. Rendkívüli tudatossággal és keménységgel, mégis egyetlen csepp vér ontása nélkül vittünk végbe egy forradalmat, úttörőként és példaként egész térségünk számára. S ezt így tartja számon a világ.”¹¹

Világos: Antall József a hosszú forradalom folytatójának szánta kormányát és a Parlamentet. Úgy gondolta, ezt a forradalmat tovább kell vinni, eredeti szellemében. Ebben a páratlan történelmi pillanatban azonban, az új magyar parlamentarizmus kezdetén, Antall nem kap partnereket ehhez a gondolathoz. Még pártjában is széthúzás gátolja. Beszédének ez a történelmi passzusa akkor semmilyen nyomot nem hagyott. Elnyomja a kormányprogram pártpolitikai fogadtatásának zaja, és a sajtó és a média sem méltatta figyelemre – bizonyára nem véletlenül. Aminthogy bizonyára kimondta más is ezt a gondolatot akkoriban – hasonló hatással. Sokat mond ez a magyar sajtó, a magyar véleményformálók elhivatottságáról, szerepéről a rendszerváltozásban. Ekkor már a magyar történelem antinómiáinak szelleme uralkodik el a közéletben: a keresztény–pogány, katolikus–protestáns, kuruc–labanc egymásnak feszülés ösztöne, a törzsi háború s mögötte a nagyonis valós tétékért folyó – folytatódó – hatalmi harc.

A programbeszéd idézett gondolati részét, és a továbbiakból is sok részletet, tanácsadóként én írtam meg a miniszterelnök számára. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ez az én szövegem: a miniszterelnök azzal, hogy felolvasta, a magáénak deklarálta. Ez a nagypolitika működésének rendje. Antallnak ekkor már a kormány szervezés ezer teendőjét is felügyelnie kellett tömördek személyes tárgyalással, és nem ez volt az első szöveg 1989 decembere óta, ahol a fogalmazás munkájának nagyobb felét rám bízta. A munka kezdetén leültünk és átbeszéltük a legfontosabb kifejtendő elveket és gondolatokat. Ennek alapján megírtam a szöveget, majd Antall, aki igen gondos fogalmazó volt, végigolvasta, és elképzelései szerint módosított rajta, tartalmilag vagy akár a stílusban is.

Mindezt azért mondom el, hogy megerősítem, a most írtakat már tizenöt évvel ezelőtt, az események közvetlen közelségében is így éltem át. Szemrehányást azért tehetek magamnak, hogy hamarabb nem írtam meg őket a magam nevével jegyezve is. Olyan mulasztás ez, amely nemcsak engem, sokunkat terhel – de talán még jóvátehető.

Fel kell tegyük a kérdést: hogyan értendő Antall híres mondata: „Tetszettek volna forradalmat csinálni”? Ebben a mondatban sokkal több érzelem és gondolat sűrűsödik, mint amennyit elemzői szoktak tulajdonítani neki. Gúny – és öngúny. Józanság és keserűség. S valóban, ahogy érezték akkor és azóta a címzettek: kioktatás. De észre kell vennünk, hogy Antall az indulat hevében itt pontatlanul fogal-

maz. Azok, akik Antall szellemét utólag is tetemre hívják ezért a mondatért, olvassák újra el a programbeszéd fentebb idézett bekezdéseit. Hiszen valódi politikai deklarációnak ezek tekinthetők. Antall tehát úgy gondolta, hogy valóban forradalom történt, de ilyen forradalom, „békés forradalom”. Amiből ő alaposan kivette részét. Az MDF-ben is, ahol az első posztra kerülését sokáig gátolták ellenfelei, holott 1988 őszétől egyre világosabb lett belső körökben és a nemzetközi nagypolitikában, hogy Antallt esze, műveltsége, tisztánlátása és bátorsága vezető szerepre rendelte.

Antall mondatában az a felismerés rejlik, hogy – szeretjük, nem szeretjük – e forradalom békés jellege, a kádári Magyarország mentalitásával és a világpolitikával való összhangja, kizárja a cselekvés bizonyos módozatait. S ezzel a felelős politikusnak számot kell vetnie. Még forróbb helyzetben is ez a felelősség kellett vezérelje az államférfit – gondoljunk csak Kossuth vélekedésére Petőfi politizálásáról. Az antalli üzenet ez, egy metaforával élve: akik nem ostromolták meg a Bastille-t, azok nem követelhetnek radikálisabb politikát.

Talán elérkeztünk abba a távlatba tizenöt év múltán, ahonnan nézve egyet tudunk érteni ebben a legfontosabb kérdésben, és ki tudjuk mondani: Magyarországon 1987–90-ben forradalom zajlott le, hosszú forradalom. Olyan történelmi eseményso-rozat, amelyre méltán lehetünk büszkéek. Ennek a forradalomnak a szelleme, a szabadság varázsa és józan részegsége, a kiemelkedő emberek sorát termette, és az ő erkölcsi és szellemi tőkéjük ezeknek az éveknek a forrásához nyúlik vissza. Bármennyire is megkeseredett sokunk szájában azóta a szabadság édes íze, tartozunk annyival azoknak a megalapozó éveknek, magunknak és az utókornak is, hogy kimondjuk, és hitet tegyünk amellet, hogy forradalom történt akkor.

Nem hagyhatjuk, hogy e gondolat ismét a hanyagság vagy a szándékos felejtés süllyesztőjébe kerüljön. Azért sem, mert megrekedtünk – és csak a szabadság akkori ízének felidézésével tudunk továbblépni, világos gondolatok felé. ❧

H I V A T K O Z Á S O K

- 1 George Bush – Brent Scowcroft: *A World Transformed*. New York, 1998, 125.
- 2 Pozsgay Imre: *Koronatanú és tettestárs*. Budapest, 1998, 178.
- 3 Bush–Scowcroft, 35. és 34.
- 4 Hutchings, Robert L.: *American Diplomacy and the End of the Cold War*. Washington–Baltimore–London, 1997, 47.
- 5 Tőkés Rudolf L.: *Hungary's Negotiated Revolution*. Cambridge (Anglia), 1996.
- 6 Király Béla K. (szerk.): *Lawful Revolution in Hungary, 1989–94*. Boulder–New York, 1996.
- 7 Bush–Scowcroft, 29–85. Hutchings, 6–89.
- 8 Delsol, Chantal: *Éloge de la Singularité, essai sur la modernité tardive*. Paris, 2000, 66.
- 9 Delsol, 70.
- 10 *Rubicon*, Budapest, 2004, 5–6.
- 11 Antall József: *Modell és valóság*. Atheneum, Budapest, 1994.